

Худяков Иван Александрович

**Образцы народной
литературы якутов,
собранные И.А. Худяковым**

**Москва
«Книга по Требованию»**

УДК 82-3
ББК 84-4
И17

И17 **Иван Александрович Х.**
Образцы народной литературы якутов, собранные И.А. Худяковым / Худяков
Иван Александрович – М.: Книга по Требованию, 2022. – 194 с.

ISBN 978-5-521-29403-9

ISBN 978-5-521-29403-9

© Издание на русском языке, оформление
«YOYO Media», 2022

© Издание на русском языке, оцифровка,
«Книга по Требованию», 2022

Эта книга является репринтом оригинала, который мы создали специально для Вас, используя запатентованные технологии производства репринтных книг и печати по требованию.

Сначала мы отсканировали каждую страницу оригинала этой редкой книги на профессиональном оборудовании. Затем с помощью специально разработанных программ мы произвели очистку изображения от пятен, клякс, перегибов и попытались отбелить и выровнять каждую страницу книги. К сожалению, некоторые страницы нельзя вернуть в изначальное состояние, и если их было трудно читать в оригинале, то даже при цифровой реставрации их невозможно улучшить.

Разумеется, автоматизированная программная обработка репринтных книг – не самое лучшее решение для восстановления текста в его первоизданном виде, однако, наша цель – вернуть читателю точную копию книги, которой может быть несколько веков.

Поэтому мы предупреждаем о возможных погрешностях восстановленного репринтного издания. В издании могут отсутствовать одна или несколько страниц текста, могут встретиться невыводимые пятна и кляксы, надписи на полях или подчеркивания в тексте, нечитаемые фрагменты текста или загибы страниц. Покупать или не покупать подобные издания – решать Вам, мы же делаем все возможное, чтобы редкие и ценные книги, еще недавно утраченные и несправедливо забытые, вновь стали доступными для всех читателей.

— «Хата ол ісін мін кällim бу: «ханна бәртай?» — дiән мijигин осустумаҕа ким дā ыjытыла суоҕа. Хата бырастыласан, кәрiяс-хомуруос таптасарбытын таптасан арахсыах!» — дiән Чаркыи Барыллыа улахан бājālāx уjатыгар тахсан хатынын кытта угураса-сылласа таптаса сыппыт.

Араi Барыллыа-тоjон кōтōн тōннōн ісāрiн кōр.

— «Тbи, ханна барыамыи-кiстāниāмii? Кōттōхпунā — кōрyō-рā!» — дiā Чаркыи.

— «Ыл, иги уjа аныпсāбы мутукка оlor; бiлiгiн хараҕа, — харалҕан кōтōр кōрyō суоҕа» — дiāбiт Барыллыа-хатын.

Чаркыи мутукка iңiā тyсāн оlor.

Барыллыа-тоjон кōтōн кālāн ҕахтарыгар āппiт:

— «Чāi, доҕор, оҕолоруң атаҕын оңор-тāрiи! Ол хоту дiкi сiр туох-та āтыттан утyō сiр iбiт: сōрyнā дā сōччо, маса да сōччо, хорҕоjуохха тāса даҕаны сōччо, сyрāр атахтāҕа, булла-булyта даҕаны сōччо».

— «Тōсō ҕон баран āрāllār?» — дiā Барыллыа-хатын.

— «Суох!.. Мин кiнiлāргā: «кусаҕан бājālāx, туох-та тулуyо суох тымнытынан, тыалынан āргiибiт сiр» дiāбiтiм. Мин кiнiлāргā тоҕо ¹⁾ āтiāмii? Бiсiгi бājāбiт баран тоjон хатын буолан кōңyллyк yōскyōхпyт буоллаҕа дiāн» — дiр Барыллыа-тоjон саңата.

Iңjā гынан баран тыаса ҕахтар угурyр таптyр маiгылāх. (Сыл туххары кōрсyбātāх кiсi хājыаҕаi?). Маны iстāн баран Чаркыи кyнyлy санāбыт. (Сыл туххары ҕахтар гыммыт кiсi āмiā буруjа суох). Кyнyлy санāн чус гына ысbиtāн баран кōтōн тiрт гынан хāл. Мантап Барыллыа-тоjон сосуjан:

— «Cyи!» — дiāн oрō кōтō тyспyтyҕār уjата самнан cyгунāн тyспyт. — «Iтi туох саңатаi?» — дiāн ыjытар ҕахтарыттан.

— «Туох саңатаi?» дiр дy? Мутук тостон тyспyтyн тыаса буолбат дō?» — дiāн саңарар ҕахтар.

— «Онцук iбiтā дy?» — дiр Барыллыа-тоjон.

1) Въ подл.: тоҕа.

Сасыярда мунҗах буолбутугар Чаркыи тїян кәпсәбѣт:

— «Сүбү курдук утүө сир усу хоту дікі бәр».

— «Ону ҕа туоҕунан биллэҕиі?» — діабіттәр.

— «Мин Барыллыа-тојон ујатып апыгар — «пахтарыгар, бәјә, тугу кәпсир ібіт» діән — кїрән олодохпуна кәпсәбѣтә. Дјөксө ујата сампап түспүтә — онон бәлїәтїп білің!» — діабіт Чаркыи.

— «Кїрҕиҕиң буолаҕына — араі атып маһы көтөрү талап бгыахпыт буолаҕа араі. Бачча тәрїлләп барап халларыахха сатамат».

Барыллыа-тојон араі хәмап пальҗан кәлбіт.

— «Хаїтах туох хонлуң, кырҕаҕас?» — діән ыҗыппыттар барылара.

— «Ујам самнан түстә» — діабіт Барыллыа-тојон.

Опуоха:

— «Чаркыи кїрҕик әппїт буолаҕа!» — діән імнәлїсән кәбісән барап мунҗах җон тыл әппїттәр: — «Цә, ігї, тојоммут Барыллыа-кырҕаҕас, туох даҕаны тулуҗап олоруо суох даідыта діән кәлләҕиң. Бісігі маһы уөрә істїбәтїбіт: санәбытыгар хаїтах даҕаны ол онно учүҕәі сир буолуох тустәх әтә. Әп тәсө дө утүбү бәҕартың іңјіҕәр, баҕардаҕына, таба көппөтүң буолаҕа. Бу сөрүп салгың кәләр сїрїн дікі бардахха хаїтах даҕаны учүҕәі сир бәр буолуоҕа. Бісігі атын маһы көтөрү бгыах санәләхныт; іңјә ғыннаҕына — әп тојонуң солотуттан усулларгың атаҕастана істїәң дуо? Ылҗах оччо буолаҕа дїн» — дәсіспїттәр.

— «Хаїтах атаҕастаныамыи? Атаҕастаныахха сир суох» — діабіт Барыллыа.

Опуоха бары көтөр әттәх, тҕләх кынаттәх җон Туруҗа дікі әргїән барап әппїттәр:

— «Әп буолаҕың, Туруҗа-тојон, ытык кырҕаҕас, бісігіттән утүбүт: көтөрүң даҕаны учүҕәі, цүсүңнүнән даҕаны бәркін; бәјәң курәнах даҕаны сїргә түсәр көтөр буолаҕың, уөпү көјүрү даҕаны сїгің. Оптон у буолаҕына — атаҕың туххары кәсә сылҗан әміә асыаң. Іңјә ғыннаҕына — бісігі әјігїн талабыт тојонуан даҕаны, бу сїрі-дә барап көрөн кәләрҕә.

— «Ак, үчүгәй, бардаҕым; талбыккытыгар махтапабын» — дидибит Туруҗа.

Ипјә гынап баран мунҗахтән турар җоп ортотугар кїрбїт. Очҗоҗо Лахәтта дїән әттәх кус бәра үсү — кусаҗан, куччугуї, кылгас богдо. Ол кус туран әппїт:

— «Алҗтыка! Осустумалән туран, сүмәйдән таллахтарың кө-
төр сәмаї толкута суоҗун!.. Итї кыл атаҗа әрә усунунап, кїәсә
сасыарда ысыҗа әрә мәңгїпән, улаханынан, мбїно әрә куохаї-
бытынан сүөсү дїн. Итї кыл ісігәр мәјїтїгәр туох өї-санә бәр
буолуоҗа дїә саныгыт?.. Мїн санәбар, итї кыл, бїр ханнык әмә
алчахтәх тыймыттәх күөлгә тїјән баран, онно асән куолахтәп-
куолахтән барап кәлїәҗә!»

Маны істә түсән баран Туруҗа туран сапта түс Лахәтта
урдүгәр. Сапта түсән — тәсітіәҗә дө? — турбат гына табыталын
атаҕын тостурута кырбан тынын бысәры ҕыммытыгар җоп бы-
сән ыл. Лахәтта, тына әрә хәлан баран, саңара сыппыт:

— «Алҗтыка, абытабын-халахабын! алҗтыка, муңмун-сор-
бун!.. Осустума ортотугар кїм даҕаны хаја да тылы әтәрә көңүлї,
буруїдәх тылы тылласпыта җонупан таҕыстаҕына бурујугар ту-
руоҗа дїән маны әтәлләрә ивї? Көрүң итї талбыт кїсігїт кәрсіәтїп,
көхсө кїәдїн! Алҗтыка, өлөрдөҗө абатын!»

— «Кїрқик даҕаны сымыјанан итї курдук җүлләтїң, тојоммуот:
сїн буруја тахсыах әтә буолаҗа дїн... Бїсігї дјөксө әјїгїн тасә-
ран кабісіәхпїт [әтә], атын әңја суох!» — дәсіспїттәр.

Онуоха Лахәтта чакыҗа сыппыт:

— «Алҗтыка, абаларың! Кїм даҕаны әңја суох дїлләрә бәр
әбәт! Көрбөккүт дө — ол олорор әттын баҕастын тојон — Тојон
обургуну? Кїм кїнї курдук ыраҕы көрүсү? Кїм кїнї курдук үр-
дуктүк көтүсү? Кїм кїнї курдук кәрсіә кїәң санәләх бәрыї?
Сорох ісігї аңардас тумсугут да усунугар сөрөнө сылҗыахкыт».

— «Кїрқик даҕаны, итї бәр әбәт төрүт-үс утүөбүт-маныбыт,
кәрсіәбїт-күстәхпїт! Кїрқик даҕаны¹⁾, кїнї сылҗыбатын кїм сы-

1) Въ подл.: тяганы.

Іҗаҗаі? Кірҗик даҗаны¹⁾, кини көрбөтөбүи-тојоннөботобуи ким тојоннуоҗаі?.. Кинини таллахпыт, кинини көрдөстөхпүт!» — дәсісәп сүгунасан Тојону талан ыппыттар.

Тојон көтөн кыкыҗан кәләи, бу сирдәри көрөн баран, төннөн тийән кәисәбәт:

— «Суманнык үтүө, бир дә оҗо өлүө суох, бир дә сымбыт сытыҗыа суох сирә» — дйән.

Цә, араі барылара кәләри сүгунаспыттарыгар Лахәтта дйән көтөр:

— «Мин манна соҗотобуи хәллахшына — өлүөм суоҗа дө?» — дйән буол.

Ову барылара муңахтән туран җасаібыттар:

— «Лахәтта дйән көтөрү онно даҗаны барарыгар, онтон даҗаны манна кәләригәр Туруҗа көхсүгәр омордо сырыттын: буруйдәх, ілітин атаҗын тосуппүт кини бәр!» — дйән.

Туруҗа манна әнҗа кәләт буолта онтон. Барыллыа ол тохоруттан кистәнән ојүрга саса сылҗар. Онтон Лахәтта әта боҗор-бопо аны; кини манна кәләт.

Цә, іті ітинән бүттәҗа.

1) Въ подл.: тяганы.

2) Көтөр кынаттах.

(Кэпсэ).

Көтөр кынаттах Бүстэх бажабалга үөскэбиттэр үсү. Ца, кысын кällä: titiriäbittär, ölrü гыммыттар. Утуө тоюннорун вѣбардасныттар. Сорохторо äппиттär:

— «Туруја тоюн буоллун!» — дiän.

Ону боѳорѳоно-кус äппит:

— «Бисиги хас ысыгатаабын äйи бара сырыттаахыгына — ölüсүбүт даҕаны!»

Турпāн-кус туран дәлби тәпсәи кәспит боѳорѳоно-кусу:

— «Сыраi-харах цондоюн тоюн буолуо суох киsi дү?..

Куба-көтөр тоюну булбут, бастāн вѣбардāта:

— «Сыраi-харах ынырыктыян тоюн цүсүннāх киsi буолбат дү?»

Сөбүлāммиттär, тоюн гына вѣбардāн кәспиттärä: күн аныгытыгар дымы тоюн буолан сылҗар.

Турпāн-кус боѳорѳонону үс сыл тоххору сүгä сылҗар гына цүлāбит тоюн.

— «Мин хамāндабыттан асылыгым кимii?» — дiän вѣбардаппыт.

Онуоха тулугу биäрбиттär:

— «Kälä-бара асылык гын!» — дiän.

Ца, бу чаркыi-кусу сiр көрдөтө äппыттар. Чаркыi туран көрдү¹⁾ сатāн баран булбатах.

Хаханы äппыттар сiр көрдөтө. Бу хахан сылҗан баран кälбит.

— «Хантан даҕаны булбатым» — дiäбит.

1) Въ подл.: көрьдө.

Ölörү гыммыттар.

Хахан цахтарын кытары сыппыт. Бу хахан ңіәлѣх ¹⁾ усу. Чаркыи-кус сасан сыппыт, ісілі ²⁾ сыппыт. Хахан әппіт цахтарыгар:

— «Добор!» — діабіт. — Цә, утүө даідыга баран кәлім! Итігә діән бәрт, тоңмот бәјағалы буллум — үчүгәи да даіды буолар әбіт! Итігә діән, кујаса діән, кысына суох буолар әбіт» — діән кәпсиәбіт.

Маны істән баран чаркыи:

— «Час!» — діән көтөн тахсыбыт. — «Маннык утүө сир бәр» — діән барыларыгар кәпсиәбіт.

Маны істән баран көтөр кынаттѣх цоп барыта көппүттәр, іті даідыны былјаспыттар.

Хахан әппіт:

— «Амѣхсін, кійн-кіәбәбін ³⁾ кытат, кійн-кіәбәбін ³⁾ (сототун тутун) кытат!»

Кііиі бу даідыга кыстыр гына оңорон кәспіттәр Ыппакка кістібітін іңјігәр.

1) Въ подл.: джеляхтарь. 2) Въ подл.: исплля. 3) Въ подл.: кенъ-кеблбия.

3) $\ddot{Y}_{q\ddot{y}r\ddot{a}i}$ $\ddot{Y}_{p\ddot{y}j\ddot{a}n^1}$).

Ўчугай Ўпуян бар ўсу, Кусаған Хоңугур иитә бар ўсу —
иккиәйхтәр ўсу. Ии-би икки хоммуттар. Ўчугай Ўпуян түрбүт.

— «Хараңа тўн іјәтіғәр хараҗбытым буолуоҕа» — діһн хараңа далаі ўтунан хастыҥ аңымыт. — «Күөх тўн іјәтіғәр көдөр-түм буолуоҕа» — діһн күөх далаі ўтунан көдү аңымыт, сүммүт.

Асабыт-сиабыт. Тың хатытын сағана тысы кылы барбыт, уёбул-уёбул сағана уёас кылы барбыт, таңара сарытын сағана таҗах кылы барбыт. Бұру муннуттан сiятi барбыт, йсәни²⁾ тiбiгiйiттiн сiятi барбыт, таҗағы тавытыттан сiятi барбыт, бөрөнү бөргiлөдүттiн сiятi барбыт. Баран халбыт.

Кусаған Ходугур тахсан ңиятін тасын кўрқа турбут. $\bar{U}c\bar{a}$
халлāн дйākкi кўрбўт; сәттā кыталык кālāн āргiјāн āрāллār.

— «Ноюн, Кусаған Хоңгур! Ўчүгäй Ўңүјän убајың бар-быта дү, бар дү? Бісігі түсәммит бинүохпүтүн, күлүөхпүтүн!»

— «Äpiďär, äpiďär! Tüsuň, tüsuň! Öñjuoxputun, küľöxpütün! Üčügäi Ücüjan ubajım barbyta, barbyta!»

Тусан тiјан калтар. Оiнобуттар: Ўчугай Ўдужан уоттабытын
тылаа тасарбыттар, тыатабытын уокка килларбiттар. Оiнобуттар,
уцкyлабiттар. Имнарэ сyтyоx буолбут. Ўбiасинаа котон тахсан
бартар. Кусаан Хоцугур уотун yрэ сыппыт холyмтаныгар.

Ўчугай Ўқужан кѳтѳн тѳспѳт. Бѳр да улатѳн улаѳѳбатѳх мѳ-
ѳыттан: ынахтара маѳраспытынан тураллар, далга сылгылар
кѳстѳспѳтѳнѳн тураллар, масын мастѳбатах, оѳбонун алларбатах,
цѳѳтѳн тасын кѳрпѳѳѳх, ѳтѳн баспатах, цѳѳѳ хѳбыс хараѳа.

1) Въ подл. вездѣ: Юдсіянъ и только одинъ разъ: Юдсюянъ.

2) Въ подл.: эбени, въ русскомъ же текстѣ стоитъ: медвѣдя.

— «Туохха үлäläбäтиң, нојон?»

— «Утујан хälбыппын, утујан хälбыппын!»

Кätäђин асыттан сыса тардан ылан таспiбит.

— «Äртiбын, убаi!» — дiäбiт.

Брән кäбiспiт.

— «Туохха үлäläбäтиң?»

— «Утујан хälбыппын, утујан хälбыппын!»

Сылгылары ынахтары асаппыттар. Бäјäläрä асäбыттар-сiäбiттär. Утуiбуттар.

Сасыарда турбуттар. Ўчүгäi Ўцүјän бултү-асты барап хälбыт. Кусађан Хоцугур күрцäђин тајахтаһанан барап сäргäни öрö көрөп турбут. Бäгäсäңңи сäттä кыталыга äргiјän-äргiјän äрäläр — көрдөбүнä:

— «Кусађан Хоцугур нојон! Ўчүгäi Ўцүјän убајың бултү-асты барбыта ду, цiäтигär бär дү?»

Кусађан Хоцугур:

— «Убајым барбыта, барбыта! Түсүң, түсүң! Öиңуохпутун, күлүөхпүтүн бäгäсä курдук!»

Түсän тiјän кälтär. Уоттäђытын тыађа тасäрттар, тыатäђытын уокка кiллäртär, уңкүлäбiттär, öиңöбуттар. Имнärä сүгän барбыт.

— «Нојон! Убаiгар äтäјäђин! Күннiätä кälän öиңүр буолуохпут!» — дiäбiттär.

— «Äцiдär! äтiäm суођа!» — дiäбiт.

Ўöläсiпän көтөн бартар. Уотун үрä сыппыт. Убаја көтөн түспүт.

— «Кунү күннiätä хаидах буолаңңын үлäläбäккiн?» — дiäбiт.

— «Утујан хälбыппын, убаi!» — дiäбiт.

Кätäђин асыттан сыса тардан ылбыт, iäнин тарпыт.

— «Äртiкабын, убаi!» — дiäбiт.

Ўlätin бäјätä үлäläбiт. Асäбыттар-сiäбiттär. Утуiбуттар.

Сасыарда турбуттар.

— «Ўlätin үлäläмнä äмiä сытär äрäl!» — дiäбiт. — «Сäрән!» — дiäбiт.

Тахсыбыт кісі буолбут. Былахы буолан сыстан турбут ҕиһаныгар. Кусаҕан Хоҕугур тахсан саргыни өрө көрөн турбут. Сэттэ кыталыга кэлэн аргыян аргаллар.

— «Аҕиідар, аҕиідар! түсүң, түсүң! Ойнуохпутун, кулүөхпүтүн!»

— «Үчүгэи Үчүҕүн убаҕың бар дү, суох дү?»

— «Бултү-асты барбыта, барбыта!» — диибит.

— «Үһаң таса туохха кулүктэҕэй? Үһаң-уотун туохха барыар-быкка тылытай?»

— «Барбыта, барбыта!» — диибит.

Андаҕатан-андаҕатан бараннар түспүттэр. Ойнобуттар. Ортолү уңкуйлан истэхтэринэ — Үчүгэи Үчүҕүн көрөн туран бір бастыңнарын үрдүгэр түспүт. Алтата үөлэсінэн көтөн тахсан бартар. Түтүн үргэн ылбыт — үчүгэи цахтар буолбут. Билигі түтүн тиккэ ыян кэспит. Цахтар оҕостон оморбут.

Бір сасыарда бултү-асты баран халбыт.

— «Ноҕон!» — диибит (билигі цахтара). — «Мин түбүн көрөбүң дуо?» — диибит.

— «Саңас, көрөбүң!» — диибит.

— «Төсө манжаҕа ылан биэриэх этің?» — диибит.

— Саңас, алчахтан, хомурдуостан, үөннән, чіэробілан¹⁾, үкыстан кулу!» — диибит.

Бір түктүҕэ тоххору сыстан аҕалбыт. Уол түтүн иҕэ кэлбит (билигі Кусаҕан Хоҕугур), билигі саңасыгар түтүн аҕалан биэрбит. Билигі түтүн аңынан баран көтөн тахсан барбыт халлаңҕа.

Кусаҕан Хоҕугур билигі үөнүн ҕиһи муңунан кутан кэспит. Алчах көтүөлэҕин²⁾ аҕы:

— «О, бөтөкөс, у-у бабат!!..» — диді ойнобут. — Алҕа, үчүгэјін!» — диибит.

Убаја кэлэн көтөн түспүт.

— «Ноҕон! Бу туохкуну?» — диибит.

— «Убай!» — диибит: — «саңасым сыстан биэртэ!»

— «Туохха сыстан биэртэй?» — диибит.

1) Въ подл.: червялянь. 2) Въ подл.: кетелятянь.

— «Түтүн булан биәртiм!» — дiябiт. — «Ол манжабар сьiстiн биәртi. Убай!» — дiябiт: — «бу күн аиныгар маннык үчүгi да бәр буолуоҕа дi санабашпын. Äн даҕаны көрдөхкүнä — үчүгiйä суох дү?» — дiябiт.

— «Саңасың ханна бәртаi?» — дiябiт.

— «Түтүн анжынан-анжынап баран халлаңца көтөн тахсан баран халта!»

Кусаҕан Хоңугуру тасыыбыт. Тыһын әрä ордорбут.

Алла-булла кутуруктāх араҕас атып миңян баран көтөн тахсыбыт үсi даидыга. Саты былыкка таҕыста. Сiн сiрдiх-даидылāх, дiалiх-уоттāх бу даидыга. Бiр туруробах дiаҕа сылгы чычаҕа бiр бiсiктāх оҕопу бiлiән әрәр [абiт]. Үчүгi Үчүжiн көтөн түспүт. Бiлiгi сылгы чычаҕа:

— «Чiчiн!» — дiя түспүт сосујан. Бiлiгi чычāх тыллāх буолбут: — «Үчүгi Үчүжiн! Цахтаргын батысан кälliң дү?» — дiябiт. — «Äн бiргын бiллiҕинä — туох [да] iңiгiр кälli суоҕа!» — дiябiт. — «Қырынāс¹⁾ буол!» — дiябiт чычāх. — «Оҕотун бiсiгiр кiр. Оҕотун тiсiтi кытāхтā: оҕо öлө-өлө ытыаҕа. Онуоха сүрāхтāх кiсi кälliāҕа даҕаны» — дiябiт.

Бiлiгi аһпiтiн курдук кырынāс буолбут. Оҕотун бiсiгiр кiрбiт, оҕотун тiсiтi кытāхтāбыт, сунтурута ытырбыт. Оҕо бiбiрi-бiбiрi²⁾ ытāбыт. Сiттi кыталык тiжiн кällтiр. Бiлiгi цахтар.түсiн кällбiт, оҕотун бiсiгiттiн ылбыт.

— «Оҕом хайтах буолан ытāтаҕаi?» — дiябiт.

Äмiјiн äмнiрi олорбут. Үчүгi Үчүжiн үрдүгiр түспүт (бiлiгi цахтарыгар). Түтүн ургуөн-ургуөн ылбыт, уоттiн кiспiт. Цахтара хабырыттан-хабырыттан баран öлөн халбыт.

Ца, бу кiсiāхi iädāн буолбут. Үсiҕi даидыга көтүппүт. Үргiл-тојоңо тiжiн кällбiт. Үргiл-тојон кыса Үргiк-удаҕан аҕыс атахтāх алтан араҕас үрдүгiр үрүң көмүс тоҕосоҕо аҕыс былас äлi солку асын Äрiјi кiбiсiн олорон кысыл көмүс тарāҕынан тарāна олорор [абiт].

1) Въ подл.: кыранас. 2) Въ подл.: бебярä-бебярä.